

52545

52545

121

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus XXII.

Fasciculus 8.

TÓTHNÉ FÁBIÁN ESZTER

**A szállítási szerződések és a direkt
gazdaságirányítási rendszer
összefüggéseinek néhány problémája**

SZEGED
1975

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS
DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus XXII.

Fasciculus 8.

TÓTHNÉ FÁBIÁN ESZTER

**A szállítási szerződések és a direkt
gazdaságirányítási rendszer
összefüggéseinek néhány problémája**

SZEGED
1975

Redigunt

GYÖRGY ANTALFFY, ÖDÖN BOTH, ANTAL FONYÓ, ISTVÁN KOVÁCS,
JÁNOS MARTONYI, KÁROLY NAGY, ELEMÉR PÓLAY

Edit

*Facultas Scientiarum Politicarum et Juridicarum Universitatis Szegediensis
de Attila József nominatae*

Nota

Acta Jur. et Pol. Szeged

Szerkeszti

ANTALFFY GYÖRGY, BOTH ÖDÖN, FONYÓ ANTAL, KOVÁCS ISTVÁN,
MARTONYI JÁNOS, NAGY KÁROLY, PÓLAY ELEMÉR

Kiadja

*A Szegedi József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara
(Szeged, Lenin krt. 54.)*

Kiadványunk rövidítése

Acta Jur. et Pol. Szeged

„... a társadalom mindenkori gazdasági szerkezete az a reális alap, amelyből minden egyes történelmi korszak jogi és politikai intézményeinek, valamint vallási, filozófiai és egyéb szemléleti módjának egész felépítménye végsőfokon magyarázandó.”

(Engels: Anti-Dühring' Budapest, Szikra. 1950. 28. old.)

Ebből az alapvető tételtől kell kiindulni, amikor valamely jogintézmény szerepét, jelentőségét vizsgáljuk. A jog — amint ezt a marxizmus klasszikusai több helyen kifejtették, a felépítmény területére tartozik, tehát a gazdasági alap sajátosságai alapvetően determinálják és alakítják. Az egyes felépítményi kategóriák csak akkor és olyan formában tudnak megmaradni, ameddig és ahogyan képesek saját alapjukat szolgálni, fejlődését elősegíteni. Ez az általános tétel áll a jogi felépítményre és az ezen belül levő intézményekre is. Mindezek alapján nem lehet azonban arra a következtetésre jutni, hogy a felépítményben s így a jog területén is nem keletkezhetnek olyan nézetek, illetve szabályok, amelyek nem felelnek meg az alap követelményeinek, de ezek előbb-utóbb életképtelenné válnak.

A felépítmény része a vizsgálandó szállítási szerződések intézménye.¹ Ennek létjogosultságával kapcsolatos nézeteket, keletkezési alapját ezúttal gazdasági életünk direkt irányítási rendszerében elemezzük, kisebb kitékintést adva az egyes európai szocialista országok jogirodalmára is.

Szerződéses rendszerünk kialakulása, létjogosultsága és jelentősége szempontjából azt vizsgáljuk, hogy mennyiben felel meg államunk gazdasági rendje fejlődésének és hogyan segítette azt, illetve ha akadályozta ideiglenesen, mi volt annak alapvető oka.

Figyelembe kell vennünk, hogy a termelőerők és a termelési viszonyok a szocialista társadalmat építő államokban, így hazánkban sem kerültek a politikai hatalom megragadásával egyidőben azonnal arra a szintre, ahol napjainkban vannak. Ha eltekintünk is a háború okozta pusztítástól, amely katasztrófa volt ugyan, de a gazdaság szerkezetén nem változtatott, akkor is az utókor számára szinte felmérhetetlen feladatot teljesített az államszervezet, amikor politikai harcok közepette megkezdte a termelés helyreállításával egyidőben a szocialista termelési mód kialakítását. Amilyen ütemben haladt hazánkban a gazdasági szerkezet átalakulása, olyan ütemben fejlődött az áruforgalmat lebonyolító és az egyes gazdasági egységek termelését, bővített újratermelését

¹ Itt kívánjuk megjegyezni, hogy ez a dolgozat előtanulmány egy készülő nagyobb terjedelmű munkához.

elősegítő szerződéses rendszer. Ugyanis „A Szovjetunió által felszabadított kelet-európai államok — így Magyarország — felszabadulását követő jogfejlődésnek már első szakaszában sem volt vitás a szerződési rendszer szükségessége, annál inkább azonban annak jellege, tendenciája, fejlődési perspektívája”.²

Ezeket a kérdőjeleket pedig a szocialista társadalom árutermelése körüli vita idézte elő. Ismeretes Sztálin azon megállapítása, hogy „... az országon belüli gazdasági forgalom terén a termelési eszközök elveszítik az árujellegét, nem áruk többé és kikerülnek az értéktörvény hatóköréből, s csupán az áruk külső burkát (kalkuláció stb.) tartják meg”.³

További problémát okozott jogászok és közgazdászok körében egyaránt az árucserének az a sémája, hogy általános előfeltételnek a társadalmi munkamegosztást jelölték meg, valamint a tulajdonváltozást. Az előbbi feltétel helyes, az utóbbi szocialista viszonyokra szóló kiterjesztése azt eredményezte, hogy ahol tulajdonváltásról nem lehetett szó, ott megkérdőjelezték a termék árujellegét is.

Ahhoz, hogy szocialista gazdálkodó egységek között a szerződés létét, sőt szükségességét igazolni lehessen, áruforgalom létét kellett feltételezni, de legalábbis indokolni kellett, hogy miért tartja meg az „áru külső burkát” az a termék is, ahol tulajdonosváltás nincs. Ezt pedig röviden a következőkben lehetett összefoglalni:

Lenin a Terményadóról c. írásában⁴ és általában a parasztságról írott műveiben kifejtette, hogy a város és a falu, az ipar és a mezőgazdaság között egyetlen gazdasági kapocs az áruforgalom. A szétaprózott, elmaradott technikával dolgozó kisparaszti mezőgazdaság számára, a nagyüzemi gazdálkodásra való áttéréshez szükséges technikai bázist, az ipar tudja előállítani. A mezőgazdaság élelmiszer- és ipari nyersanyagot termel. A két ág termékeinek kicserélésére egyetlen lehetőség van, az áruforgalom.

Mindezek, valamint az, hogy a munka szerinti részesedés elvének érvényesüléseként a munkás munkájának megfelelő összegű pénzt kap, szükségessé tette a fogyasztási cikkek árumivoltának elfogadását. Ez maga után vonja azt, hogy a „termelési ráfordítások egyéb elemeit is pénz formában kell számba venni (minthogy a társadalmilag szükséges munkaráfordítások egységes kifejezése nélkül nem lehetne meghatározni a ráfordítások összegét, a vállalatok jövedelmezőségét vagy veszteséges jellegét stb.)”.⁵ Azaz az ipar és a mezőgazdaság között, valamint a fogyasztási cikkek viszonylatában a valóságos áruviszonyokat kell fenntartani. Ha a népgazdaság egyik területén szükségképpen fenn kell tartani a valóságos áruviszonyokat, akkor azon a területen is fenn kell tartani — mondták — legalább a formáját és az annak megfelelő kategóriákat, ahol a megtermelt termékek az elosztás folyamatának befejezése után sem kerülnek ki az állam tulajdonából. Fenn kell tartani az áruformának megfelelő pénzformát is. Következik ez abból, amint Sz. N. Brátusz kifejtette, hogy „A pénzben való nyilvántartás és kalkuláció, valamint a tervszerű elosztásra kerülő termelési eszközök visszterhes átszállása az egyik vállalatról a másik állami vállalatra, azért szükséges, mivel az értéktörvény nemcsak a fo-

² Kemenes Béla: A szerződések szabályozásának elvi kérdései a Polgári Törvénykönyvben. Acta Juridica et Politica, Tomus VIII. Fasc. 2. Szeged, 1961. 5.

³ Sztálin: „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban. Szikra. Bp. 1959. 53. old.”

⁴ Lenin: Összes művei. 32. köt. Szikra, Budapest 1953. 351—391. old.

⁵ Novickij: Az önálló gazdaságos elszámolás megvalósításának jogi formáiról. Szovjetjogi Cikkgyűjtemény, 1954. évi 1—2. sz. 16. old.

gyasztási cikkeket termelő gazdasági ágakban hat a termelésre, hanem a termelési eszközöket előállító gazdasági ágakban is. A termelés folyamatában itt is, ott is fogy a munkaerő és a munkaerő-ráfordítás fedezéséhez a munkaerő helyreállításához, fogyasztási cikkek szükségesek. Ezzel kapcsolatban az értékre vonatkozó pénzforma nemcsak azokat a termelési költségeket veszi figyelembe, amelyek munkabérrel kapcsolatos kiadásokat foglalják magukban, hanem a többi termelési költségeket is. Végeredményben ezt az országban fennálló áruforgalom határozza meg, amely másképpen, mint a pénz segítségével nem valósulhat meg”.⁶

Azt, hogy a termelési eszközök forgalmánál és a vállalatok egymás közötti szállításánál el kellett ismerni legalább az áruburkot, az előbbieik alapján az is indokolja, hogy a munkaerő pótlására szükséges fogyasztási cikkek értéke — amit valóságos áruként adnak el — és ugyanúgy az ipar számára valóságos áruviszony alapján átadott mezőgazdasági eredetű nyersanyag értéke a termelés folyamán átmegy a vállalat által termelt termék értékébe, ha ez a termék termelési eszköz, ennek értéke végső soron a vele előállított fogyasztási cikk értékébe megy át. Nem lehet tehát ezeket erőszakkal más-más formák és eszközök segítségével forgalmazni.

Mindezek eredményeként „... az állami szektoron *belüli* csere... szükségképpen felemásnak, „átmenetinek”, jelentéktelennek tűnik. Másrészt az a látás, mintha a mezőgazdasági termelésre épülő tulajdonformák, például „csoporttulajdon”, ezoterikus tényezőként rákényszerítenék „a következetesebb” állami tulajdonforma keretei között tevékenykedő vállalatokat arra, hogy termékeiket árukként értékesítsék”.⁷

Ma már „A közgazdászok többsége azonban egyértelműen elismeri a szocialista áru- és pénzgazdálkodás tényét és szükségességét, de köztük is sokoldalú vita alakult ki, mert más-más okokra vezetnek vissza a szocialista áruviszonyok létrejöttét”.⁸ Mindenesetre az a körülmény, hogy az árutermelés és áruviszony a kapitalista társadalomban teljesedett ki annak összes nem kívánatos tulajdonságaival együtt (kizsákmányolás elleplezése, spekuláció, anarchia a piacon stb.) arra vezetett, hogy a szocializmus építésének kezdeti időszakában erőteljesen és visszatérően jelentkeznek az igény az árukapcsolatok hatékony állami ellenőrzésére és szabályozására, sőt kiküszöbölésére.⁹ Az előbbi kettőt a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének gazdasági törvénye is megköveteli objektív alapon.

A szabályozás hogyanjának pedig a gyakorlat a próbaköve. Vagyis, hogy a szabályozás mennyiben segíti elő a szocializmus gazdasági alaptörvényének érvényesülését, amely az egész társadalom állandóan növekvő anyagi és kulturális szükségleteinek maximális kielégítését szolgálja, a modern technika alapján álló szocialista termeléssel és a technika állandó korszerűsítésével.

⁶ Brátusz: A gazdasági szerződés, mint az állami vállalatok közötti termék-elosztás polgári jogi formája. Szovjetjogi Cikkgyűjtemény. 1953. évi 9. sz. 473. old.

⁷ Vilmos József: A társadalmi munkamegosztás és az érték kategóriák. Világosság. 1974. évi 4. sz. 224. old.

⁸ Vilmos József: Áruviszonyok a szocialista gazdaságban. Kossuth Könyvkiadó Bp. 1963. 8 old.

⁹ Más kérdés, hogy a Szovjetunióban speciális történelmi okok is megkövetelték a termékcseré egyes területein a teljes centralizálást és a termékek elosztásának államigazgatási útját, külföldi katonai intervenció, polgárháború, a Nagy Honvédő Háború, vagy hogy az anyággazdálkodás alá vont termékeknél nálunk is a kiutalás helyettesíthette e szerződést.

Minél szélesebb körben hat a gazdasági alaptörvény, aminek feltételét a szocialista tulajdoni formák adják, annál szélesebb körben érvényesül a népgazdaság tervszerű arányos fejlődésének törvénye, amely a felépítmény területén a tervgazdálkodásban fejeződik ki. Ennek segítségével biztosítják az összhangot, a népgazdaság különböző ágaiban.

Hazánk az 1947. évi XVII. törvénnyel kezd áttérni a tervgazdálkodásra.

Csaknem ezzel egyidőben kezd kialakulni egy speciális jellegzetességekkel bíró szerződéstípus az egyes gazdasági egységek közötti áruforgalom és egyéb gazdasági jellegű szolgáltatások lebonyolítására, amit *szállítási szerződésnek* neveztek el. E szerződések vonatkozásában két kérdéssel kívánok előljáróban foglalkozni. Az egyik, hogy ez a szerződés vajon *folytatása-e a korábbi magánjogban, illetve kereskedelmi jogban kialakult speciális vételi ügyletnek, kereskedelmi ügyletnek*, a másik, hogy *milyen jellegzetességekkel bír a szerződéses rendszer a direkt gazdaságirányítási rendben.*

Az első kérdéssel kapcsolatban azt kell megvizsgálni, hogy a kapitalista társadalom idején kialakult szerződéseknek, mint jogi formáknak az új viszonyokra való alkalmazásáról van-e szó, vagy az elnevezésében lényegében azonos szerződés kizárólag a tervgazdálkodáshoz kötődő intézmény; csak a terminus-technikust a jogtudatban rögződött múlt tehetetlenségi nyomatéka tartotta meg továbbra is, mint a gazdasági élet jellemző szerződésének nevét.

Nézzük ezeket a szerződéseket egyenként:

1. „Szállítás. Szállítóvétel (Lieferungskauf) oly dolgok szállításának elvállalása, melyeket a szállító fél evégből szerez meg. [K. T. 258. § (2)].

2. Folytatólagos szállító szerződés (Successivlieferungsvertrag). Jogműszaki értelemben ez egységes adásvételi szerződés, melynek tárgyát nem szerint meghatározott dolgok teszik, a szállítás pedig idő szerint megosztott részletekben történik és minden részletért külön kell a vételárat fizetni.”¹⁰

3. „Hívásra vétel. Vétel meghívásra (lehívásra »Kauf auf Abruf«). A vevőnek időbelileg korlátolt az a joga, hogy a szolgáltatást későbbben a neki tett (szó időben, de mégis a kikötött, ilyenek hiányában a körülményeknek megfelelő határidő (pl. folyó év) lejártáig kívánhassa. Gyakran együtt fordult elő a folytatólagos (successiv) szállítással.”¹¹

Kuncz Ödön a kereskedelmi ügyletek fogalma és fajai meghatározásánál *témánk szempontjából figyelembe vehető* ügyletekről a következőket mondja:

a) „A kereskedelmi vétel áruk és általában ingó dolgok vétele, vagy egyébkénti megszerzése, azzal a szándékkal, hogy azok természetben, át- vagy feldolgozva ismét tovább adassanak (258. § 1. p.). Röviden: *vétel-eladás szándékával.*”¹² Az átdolgozás-feldolgozás azonban csak akkor nem rontja le a kereskedelmi vétel tényállását, ha nem vezet egészen önálló külön dolog előállítására.

b) „A szállítási ügylet: oly áruk (általában ingó dolgok) és értékpapírok szállításának elvállalása, amelyeket a szállító fél (az eladó) a végből szerez meg (258. § 2. p.). Röviden: *eladás vétel szándékával.* A szállítási ügylet az adásvételnek az a faja, amelynél az eladó a megvett dolgot... későbbi időpontban köteles átadni.” „... az eladó az ügylet megkötésekor a vétel tárgya

¹⁰ Magyar Magánjog. Szerk. Szladits Károly. Kötelmi jog. Különös rész IV. kötet. Grill, Bp. 1942. 210. old.

¹¹ Magyar Magánjog. Szerk. Szladits Károly. Kötelmi jog. Különös rész IV. kötet 212. old.

¹² Kuncz Ödön: A magyar kereskedelmi és váltójog tankönyve Bp. Grill K. Könyvkiadó. 1944. 276. old.

felett még nem rendelkezik, hanem azt később — a szállítás foganatosítása végett — fogja *mástól* megszerezni.” „Lényeges az *utólagos megszerzés szándéka*.”¹³ „A Kt. itt az eladónak főleg arra a spekulatív eljárására helyezi a súlyt, amely arra számít, hogy az eladott áru ára az átadás (szállítás) idején alacsonyabb lesz, mint amekkora a vételi ügyletben megszabott vételár (à la baisse spekuláció).”

c) „Ingó dolgok fel- vagy átdolgozásának elvállalása mások részére, feltevé, hogy az átvállaló üzlete a kisipar körét meghaladja (259. § 1. p.). Ez tulajdonképpen *vállalkozási szerződés*.”¹⁴ De csak akkor kereskedelmi ügylet, ha a vállalkozó üzlete a kisipar körét meghaladja. „Azt, hogy a kereskedők ingó dolgok át- vagy feldolgozását mások részére vállalták, az 1922: XII. tc. 47. és 1936: VII. tc. 16. §-a a képesítéshez kötött ipar védelme érdekében korlátozzák.”¹⁵

d) Meg kell még említeni azon őstermelők ügyleteit, akik „saját terményeiket át- vagy feldolgozzák és a bányaipar ügyleteit, ha ezek az iparágak a kisipar körét meghaladják (250. § 6. p.)”. A bányaipar termékeinek eladása akkor is kereskedelmi ügylet, ha termelvényeit változatlan alakban adja tovább, az őstermelők termelvényeinél szükséges az ipari feldolgozás.¹⁶

Az említett ügyletek fogalommeghatározásai önmagukért beszélnek. Szinte valamennyi ügyletnek a nagy tételben folytatott kereskedés a sarkpontja és hogy magának a kereskedelmi törvénynek mi volt a vezéreszméje, azt szintén az idézett szerzőnél találjuk meg a legösszefogottabban, amikor azt írja, hogy „A kereskedelem teljes kibontakozása megköveteli a *szabadságnak, az egyéni érdek, tudás, szorgalom teljes érvényesülésének biztosítását*. Az individuális liberalizmus (gazdasági szabadság; »laissez-faire« rendszer) a kereskedelem ki-fejlesztésének legtökéletesebb légköre. A Kt. ennek a gazdasági irányeszmének a szolgálatába szegődött”¹⁷

Nem közömbös a szerzőnek az a megállapítása sem a Kt. egyes megoldásait illetően, hogy „A nagy kockázat állandó árnyékként kíséri az „aki mer, az nyer” jelszóval küzdelemre induló kereskedelmet”.¹⁸

Ha alaposan megvizsgáljuk ezeket a szerződéseket (vételi ügyleteket, ill. kereskedelmi ügyleteket) azt látjuk, hogy a kifejezett szállítási ügylet (Kt. 258. § 2. p.) az ún. „eladás vétel szándékával” tisztán kereskedelmi ügylet. Nincs benne termelési mozzanat. A szállító a legkisebb reális támpont nélkül is megkötheti a szállítási ügyletet. A piaci helyzet ismeretében számára előnyös módon akkor szerzi be a szállítandó árut, amikor akarja. Az a lényeg, hogy határidőre teljesítsen. A piac helyzetét pedig saját kockázatára ismeri vagy nem ismeri.

Ez az ügylet legfeljebb annyiban hasonlít tervgazdálkodásunkkal egyidőben kialakult szállítási szerződésünkre, hogy nagy tételben történő forgalmazásról van szó és a teljesítés az ügyletkötést követő későbbi időpontban történik. Ha végigelemezzük az előbb említett többi szerződés fogalmát és összevetjük bármely 1948, valamint az azt követő években hozott szállítási szerző-

¹³ I. m. 277. old.

¹⁴ I. m. 276—280. old.

¹⁵ I. m. 276—280. old.

¹⁶ Kuncz Ödön: A magyar kereskedelmi és váltójog tankönyve, Bp. 1944. Grill Károly Könyvkiadó. 276—280. old.

¹⁷ I. m. 7. old. (az egyéni érdek kiemelése tölem).

¹⁸ I. m. 7. old.

déseket szabályozó normák fogalommeghatározásával, utóbbiaknál nem találunk olyat, melynek lényege izoláltan az ún. eladás lenne vétel szándékával. Ami hasonlóság van, az jogtechnikai jellegű, de az utóbbi szerződéseknél nem a kereskedelem áll a középpontban, hanem mint később látni fogjuk, a termelés. Az más kérdés, hogy meddig indokolt ez a szemlélet és bizonyos határon túl milyen következményekkel jár a kereskedelmi módszerek elsőkélyesítése, az abszolút termeléscentrikus felfogás és szabályozás.¹⁹

Ide kívánczik még az ún. *közszállítási ügyletek* megemlítése, amelyek jogi megítélés szempontjából lényegében a korábban említett adásvételi, szállítási és vállalkozási ügyletekkel esnek egy tekintet alá. Tagadhatatlanul speciális vonásokat mutatnak, azonban azáltal, hogy megrendelő (vevő) maga az állam, törvényhatóságok, községek stb. szállítók (eladók) pedig állampolgárok, egyéni cégek.²⁰

Kétségtelen, hogy a közszállítások szabályozása főleg annak fejlettebb formájában igyekezett erősíteni, fejleszteni a hazai ipart. Az adott társadalmi és gazdasági rend korlátai között gondot fordított a hazai munkaerő foglalkoztatására. Jámbor óhaja volt az ipar decentralizálása (pl. a terület szerint korlátozott versenytárgyalások intézményén keresztül).²¹

Jogilag még mindig nincs kötöttség arra nézve, hogy honnan szerzi meg a szállítandó árut a kötelezett. A munkaerő foglalkoztatására vonatkozó szabályok pedig zömmel a vállalkozási szerződéseknél jönnek számításba. Ettől függetlenül ténylegesen jelen van a termelési elem ezeknél a szerződéseknél, valamint az állam bizonyosfokú szervező szerepe, de *egészen más a gazdasági tartalma, létének alapja a célja ezen ügyleteknek, mint azoknak a szállítási szerződéseknél, amelyek egy szigorúan centralizált tervutasításos rendszerben mindenféle korlátokkal körülhatároltan funkcionálhattak egyetlen cél, a terv teljesítése érdekében.* (Tervkorrigáló szerepükről később lesz szó.) Hasonlóságot csak jogtechnikai vonatkozásban találunk főként teljesítési szakban.²²

¹⁹ Arról, hogy mennyiben változott a szállítási szerződések szerepe és gazdasági tartalma a gazdaságirányítási rendszer megváltoztatása során, egy később megjelenő tanulmányban lesz szó.

²⁰ A m. kir. kereskedelemügyi miniszternek és a m. kir. belügyminiszternek 50 000/1934. K. M. sz. rendelete a közszállításokról és a hazai beszerzés kötelezettségéről. 1.§ (1) „az államnak a törvényhatóságoknak és a községeknek, valamint az állam a törvényhatóságok és községek intézeteinek, intézményeinek, vállalatainak, üzemeinek, az állami főfelügyelet alá tartozó alapítványoknak, alapoknak, ideértve a törvényhatóságok és községek kezelésében álló alapítványokat és alapokat is, valamint az 1927. XXI és az 1928. XL t. c. alapján működő biztosító intézeteknek, az őstermelés és az ipar körébe tartozó szükségletei ellátására irányuló adásvételi (beszerzési), szállítási és vállalkozási ügyleteinél kell alkalmazni”.

²¹ Lásd bővebben Kóházi Endre: Közszállítási szabályzat „Monopol” Könyvkiadó Váll. Bp. 1934.

²² A korábbi forgalmi életben használatos elnevezés átvételét én sem tartom szerencsésnek éppúgy, mint Eörsi Gyula: A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról. Közg. és Jogi KK. Bp. 1968. 172. old., Csanádi György: A szerződési rendszer továbbfejlődésének problémái c. tanulmányában. Megjelent a Jogi kérdések az új gazdaságirányítás köréből c. tanulmánykötetben. Közg. és Jogi KK. Bp. 1967. 12. old.

A Szovjetunióban és a népi demokratikus országok jogirodalmában úgy merült fel a vita, hogy adásvételi szerződés-e lényegében a szállítási szerződés, vagy önálló szerződési fajta. Ezzel kapcsolatban részletes ismertetést ad Eörsi Gyula: A tervszerződések c. művében. Akadémiai Kiadó Bp. 1957. 79–82. old. Amint Sz. N. Brátusz A gazdasági szerződés, mint az állami vállalatok közötti termékelosztás polgári jogi formája c. cikkéből kiderül (Szovjetjogi Cikkgyűjtemény 1953. évi 9. sz.

Korábbi gazdaságirányítási rendszerünkre jellemző a termeléscentrikusság, amely nem volt véletlen a felszabadulás után és az azt közvetlenül követő időszakban, hiszen a háború tönkretette iparunk jelentős részét. Magától értetődő volt, hogy legfontosabb teendő az újjáépítés és az ipari termelés megindítása. Ehhez a parancsolóan jelentkező tényleges helyzethez kapcsolódott rövid időn belül a proletárdiktatúra államának a gazdasági szervező funkciója, amely az ipari termelés jelentős részének és a gazdasági élet kulcspozícióinak államosítása után a termelés tervszerűvé tételében nyilvánult meg. Egyelőre még az a cél, hogy a termelés a háború előtti szintet elérje. Nem okozott problémát, hogy mi lehet a tényleges szükséglet, milyen igények jelentkeznek a társadalomban, mert egyértelműnek mutatkozott, hogy a háború előtti termelési szint elérése is messze mögötte marad még a háború előtti szükségletek kielégítésének is. Erősítette talán a termeléscentrikus törekvéseket az a mechanikus szemlélet is, amely hajlamos arra, hogy az egyes államok fejlettségét kizárólag az 1 főre eső ipari termeléssel mérje.²³ Tudatosult az a cél, hogy a szocializmust építő államok fő feladata utólag és túlszárnyalni a kapitalista államok ipari termelését, minthogy ez a nemzeti jövedelem alapvető forrása.

Az előzőekből megállapítható, hogy a jogi szabályozás termeléscentrikussága nem volt véletlen, de ezt a szemléletet erősítette a szovjet tapasztalatoknak eleinte mechanikus átvétele. Jellemző példaként most csak azokra a szabályokra utalnék, amelyek a szerződéskötés nélküli teljesítéseket szabályozzák megállapítva, hogy ha a terv valamilyen állami szervet, vagy vállalatot áruszállításra kötelez, azt akkor is teljesíteni kell, ha a kötelezett a szerződéskötést elmulasztotta.²⁴ Ezek a rendelkezések természetesen nem csupán termeléscentrikusságot mutatnak, hanem legalább annyira kapcsolódnak a termelés tervutasításos, direkt irányítási rendszeréhez is.

A szállítási szerződéses rendszer Magyarországon a felszabadulás után először a Gazdasági Főtanács 2590/1948. sz. (XI. 21.), 2779/1948. sz., 246/1949.

sz. határozatait majd az 1560/1949. (II. 18.) Korm. sz. rendelet és a 4226/1949. (IX. 6.) MT sz. rendelet alapján kezd kialakulni. Az utóbbit kiegészítette a 4336/1949. (XII. 1.) és a 95/1950. (III. 31.) MT sz. rendelet. Ennek a jogszabályi állapotnak megfelelően *szállítási szerződés minden olyan ügylet, amely készáru, félgyártmány, nyersanyag, illetve üzemi és segédanyag szolgáltatására, vagy bármely más gazdasági érdekű szolgáltatásra irányul. A gazdasági érdekű szolgáltatások közül kifejezetten kiveszi a rendelet a közforgalmú és korlátozott közforgalmú vasutak fuvarozási ügyleteit, a szállítmányozási ügyleteknek ilyen jellegű fuvarozási ügyleteket érintő részeit, valamint a posta, táviró, távbeszélő és rádió szolgáltatásait (1. §). Mindez a tevékenység akkor minősül szállítási szerződésnek, ha a teljesítés legalább az egyik fél részéről az ügylet-*

461—468. old.) a problémát a szovjet jogirodalomban is a szigorú tervutasításos rendszerhez való szoros és alárendelt kapcsolat okozza. 1958-ban ismét napirendre kerül a szállítási szerződések minősítése. Sz. I. Viljanszkij írja: A szovjet polgári jog a kommunista társadalom általánosan kibontakozó építésének időszakában c. cikkében (Pravovegyenyie 1959. évi 2. sz.), hogy az adásvételi szerződést eddig elhanyagolták. A szállítási szerződés került előtérbe „habár nem lehet kétséges, hogy a szállítás az adásvételi szerződés specifikus válfaja”.

²³ Hogy az utóbb említett tényezők mennyiben alkalmasak egyes országok fejlettségének összehasonlítására, erre nézve részletes adatok és egyértelmű következtetések találhatók Lontai Endre: A kutatási szerződések c. művének (Akadémiai Kiadó Bp. 1972.) 20—23. oldalán.

²⁴ 206/1951. (XII. 8.) MT sz. rend. 4. § (3).

kötést követő későbbi időpontban történik és az ügyletkötő felek közül legalább az egyik közületi vállalat.²⁵

A fogalommeghatározás még nem utal a népgazdasági tervre, de a szabályozás egyéb megoldásaiból kitérünk, hogy ezt a szerződéses kapcsolatot a jogalkotó az állam által teljesen vagy jelentős részben uralt vállalatok forgalmi és egyéb gazdasági érdekű ügyleteinek szabályozására szánta.

Már az év végén és a következő évben sorra jelennek meg azok a jogszabályok, amelyek ezt a szerződést a tervgazdálkodás kívánalmainak, mégpedig a szigorúan centralizált, kötött *tervgazdálkodás szükségleteinek megfelelően átalakítják*. 1951 első felében egyértelmű a megállapítás, hogy „A szerződés a népgazdasági terv végrehajtásának és e végrehajtás ellenőrzésének fontos eszköze”.²⁶

A jogfejlődés első igazán fontos állomása ezen a területen a 206/1951. (XII. 8.) MT sz. rendelet. Ez rögzíti az addig kialakult helyzetet és tökéletesíti ezt a szerződést, mint a terv végrehajtásának eszközét. A fogalommeghatározásból 4 jellemző vonást emelhetünk ki: 1. a szerződést *tervfeladatok* megvalósítása érdekében kötik, 2. a teljesítés a szerződést követő időpontban történik, 3. legalább az egyik fél állami szerv vagy állami vállalat, 4. tárgya áruszállítás vagy más gazdasági érdekű szolgáltatás.

A rendelet „Alapelvek”-ről szóló része pedig az állami szervek és vállalatok vonatkozásában leszögezi, hogy:

1. kötelesek tervük hiánytalan teljesítése érdekében szállítási szerződéseket kötni,
2. ebből a célból megfelelően együttműködni,
3. a terv alapján a teljesítési kötelezettség akkor is fennáll, ha az állami szerv vagy vállalat a szerződéskötést elmulasztotta,
4. kölcsönös kötbér kikötésével kell a szerződést megerősíteni,
5. semmis a szerződés vagy annak az a része, amely mindkét fél tervében meghatározott tervfeladattal vagy jogszabállyal ellentétben áll,
6. a szerződést a tartalmának megfelelően kell teljesíteni,

²⁵ A rendelet alkalmazása szempontjából közületi vállalatnak kellett tekinteni a nemzeti és községi vállalatokat, továbbá minden olyan vállalatot, üzemet, melyben az állam, a törvényhatóság, vagy a község (megyei város) tulajdoni érdekeltisége eléri, vagy meghaladja az 50%-ot, kivéve, ha az 50%-ot elérő nem közületi érdekeltiség az 1947. évi XVIII. tc.-be iktatott békeszerződés 28. §-a alá tartozik, vagy más jogszabályon, illetőleg nemzetközi egyezményen alapult.

²⁶ Lásd bővebben a „Szállítási szerződés és Döntőbizottsági eljárás”-ról a Közületi Döntőbizottság munkaközösségének összeállítását. Bp. Tervgazdasági Könyvkiadó V. 1951. 4. old.

Bár a jogszabályok kezdetben nem utalnak a népgazdasági tervre, mégis szinte az első szerződések megkötése óta vita volt atekintetben, hogy milyen kapcsolat van a népgazdasági terv és a szerződések között. Nagyjából kétféle álláspont alakult ki. Az egyik szerint a szállítási szerződéseket még a tervek kidolgozása és jóváhagyása előtt meg kell kötni és a tervet a szerződésekben jelentkező igényekre kell felépíteni. A másik vélemény szerint a szerződések megkötése nem előzheti meg a tervezést, a szerződéseket kell a jóváhagyott tervekkel összhangban megkötni. A szerződések a terv végrehajtásának és a végrehajtás ellenőrzésének, nem pedig a terv előkészítésének eszközei. Abban azonban egyetértettek, hogy a szállítási szerződés teljesítése lényegében a vállalati terv meghatározott részének teljesítését jelenti. Az első álláspontnak részben az volt a magyarázata, hogy kezdetben sem a minisztériumok, sem a vállalatok nem rendelkeztek kellő gyakorlattal a tervezésben. Lásd bővebben Aczél György: „A szállítási szerződések” c. munkáját. Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó Bp. 1952.

7. a teljesítésben a gazdálkodó szervek új, szocialista viszonyának a kölcsönös elvtársi segítségnek és együttműködésnek kell megnyilvánulni,
8. a szerződés teljesítése érdekében fokozott gondossággal kell eljárni,
9. az a szerződő fél, amelyik kárt okoz a másiknak, köteles azt megtéríteni még akkor is, ha vétkesség nem terheli,
10. a szerződés megszegéséből eredő igény érvényesítése kötelező.

Erre az időre stabilná válnak ezen a területen a klasszikus, szerződéses kapcsolatokhoz képest olyan idegen elemek, mint általános szerződés-kötelezettség, kötelező kötbér, típuskényszer, tervteljesítési célok, minden vonatkozásban a jóváhagyott tervhez való kötődés (pl. határidő), tervkötelezettség alapján fennálló szerződés-kötés nélküli teljesítési kötelezettség, kötelező igényérvényesítés, fokozott gondosság a teljesítés körül, a reális teljesítés követelménye, ide sorolható még az objektív alapú kártérítés, ezek lényegében mind a tervteljesítés és a tervfegyelem megerősítése szolgálatában állnak.²⁷

A szerződések ilyen jellegű szabályozása tökéletesen megfelel az első öt éves terv idejére kiépült tervgazdálkodási módszereknek. „Az ötvenes évek elején már zárt rendszerben érvényesült a tervutasítások, a tervek lebontásának rendszere, ami túlzottan centralizált irányításra, a piaci kapcsolatok minimálisra szorítására vezetett. A termelő vállalatok elszakadtak a piactól, kereskedelmi tevékenységük lényegében megszűnt, a döntések a központi szervekhez összpontosultak és erősen bürokratizálódtak.” „A tervezés láncolata legyen meg a Minisztertanácstól egészen a munkapadig”, idézi Timár Mátyás egyik kormányhatározatunkat.²⁸

Ebben a gazdasági környezetben a terv végrehajtói közé tartoznak az állami vállalatok is. „Az állami vállalat nem valóságos vállalat, korlátozott önállósággal rendelkező tervvégrehajtó, elsősorban technikai-üzemi jellegű gazdasági szervezeti egység.”²⁹

A tervgazdálkodásnak ebben a korai szakaszában részben a háború okozta katasztrófális helyzet elhárításához, részben a proletárdiktatúra létrehozásához és megszilárdításához kapcsolódó problémák (hiánygazdálkodás, szakkaderek minimális száma), másrészt a szovjet példa magától értetődővé tette, hogy a rendelkezésre álló lehetőségeket központi szerv vegye számba és tervezze meg legjobb belátása szerint a termelést és termékek mozgásának útját, mivel mint említettem a szükséglet hosszabb időre adotttnak tűnt.

Ilyen megoldás mellett a gazdálkodó egységek szerződésai közvetlenül nem a tényleges szükségletekhez kapcsolódnak. Mődjük sincs mérlegelni, vagy kutatni azt, hiszen a különböző irányító szervek prezentálják számukra a kötelező tervutasításokban és az esetleg nem kötelező, de biztonság okából mégis

²⁷ A szerződés-kötési kötelezettséget és a határidő túllépése esetére szóló kötbér-kikötési kötelezettséget a 2590/1948. G. F. sz. határozat vezette be a külkereskedelmi vállalatok és belföldi szállítók viszonylatában, amit a 2779/1948. G. F. sz. határozat lényegében az összes állami vállalatra kiterjesztett, kitérve most már a minőségi kötbérre is. Az 1560/1949. (II. 18.) Korm. sz. rendelet pedig leszögezte, hogy minden olyan ügyletet, amely készáru, féglyártmány vagy nyersanyag szolgáltatására, vagy bármely más gazdasági érdekű szolgáltatásra irányul, ha a teljesítésnek legalább az egyik fél részéről az ügyletkötést követő későbbi időpontban kell történnie, kölcsönös kötbérrel biztosított szállítási szerződésbe kell foglalni.

²⁸ Timár Mátyás: Gazdasági fejlődés és irányítási módszerek Magyarországon. Közg. és Jogi Könyvkiadó Bp. 1968. 46. old.

²⁹ Sárközi Tamás: Vállalati önállóság, vállalatirányítás, társulások. Bp. Közg. és Jogi Könyvkiadó 1972.

követett mutatók stb. formájában. Így a vállalatnak nem is marad más lehetősége, ha már megvan a jóváhagyott terv, mint annak végrehajtása. Másodlagos, de többször hangsúlyozott szerepe volt a vállalatnak a végrehajtás során, ugyanis a tervezés egyes részleteinek konkrét hibáit csak ott ismerhették fel. Ezért alakult ki a Szovjetunióban olyan álláspont, hogy „A tervezés tovább folyik a tervfeladat teljesítésének menetében”. S hogy ez valóság is legyen, a vállalatok jogszabályi lehetőségeket kaptak szerződéskötésre való kötelezés előtt, a tervek felülvizsgáltatására.³⁰

Nálunk eleinte tervszáműtközés esetén — különösen az ipar és a kereskedelem vonatkozásában a termelési tervszámot vették figyelembe a döntőbizottságok és kötelezték a kereskedelmet a szerződés megkötésére.³¹ Később már bizonyos vonatkozásban sor kerül a „szükségletek” vizsgálatára is. A KDB elnökének 1954. IV. 1. napján kelt 11. sz. utasítása lehetővé teszi a megadott tervszám ellenére a szükséglet hiányának bizonyítását, azonban azzal a kikötéssel, hogy a döntőbizottság kérje fel az illetékes minisztériumot, annak megvizsgálására, valóban szükségtelen-e az alperes számára az adott termék, s ha igen, intézkedjék a szállító és a megrendelő tervszámának módosítása iránt.³² Ilyen kötöttségek mellett ez a „szerződés” már nem nagyon hasonlítható általában a szerződéshez sem, különösen, ha figyelembe vesszük a zömmel kogens szabályokat tartalmazó szállítási alapfeltételek tömegét és a 206/1951. (XII. 8.) MT sz. rendeletben szabályozott minisztériumi, valamint a középfokú irányító szervek által kötött általános szerződések hálózatát, amelyeket a gazdálkodás körébe vont cikkekre, valamint az import vegyeskeretekre és az export tervben szereplő árukra ugyancsak kötelező volt megkötni, de más területeken is alkalmazták. Mindezek ellenére mégis jelentősége volt a szerződésnek, mert ez volt az a horizontális kapocs, amelynek segítségével a vertikálisan lebontott tervek alapján a termékforgalom ténylegesen lebonyolódhatott. Több szovjet szerzőnél olvashatjuk, hogy kormány szinten határozottan elítélték a szerződések nélküli szállításokat. Megállapították: „A szerződések hiánya volt az egyik oka, hogy a gazdasági szervezetek nem teljesítették tervfeladataikat több fontos termékfajta tekintetében a megszabott választékra és minőségre vonatkozólag.”³³

Az állami vállalat, amint azt Eörsi Gyula megállapítja, külső jogviszonyait illetően „polgári-jogi formában is szervezett gazdasági igazgatási egység”³⁴ ebben az időszakban. Polgári-jogi jellege önálló jogi személyiségében és az ahhoz kapcsolódó vagyoni önállóságában nyilvánult meg, amit az önálló gazdaságos elszámolási rend (hozrascsojt) és az operatív igazgatási jog töltött ki tartalommal. Mindez nálunk kezdettől fogva együtt járt az állami vállalat léteivel. Az önállóság mértéke — ami alatt a későbbiekben a vállalat cselekvési lehetőségeit értjük — közvetlenül mindenkor az állam gazdaságirányító tevékeny-

³⁰ Bratusz: A gazdasági szerződés mint az állami vállalatok közötti termékelosztás polgári jogi formája. Szovjetjogi Cikkgyűjtemény 1953. évi 9. szám 468—469.

³¹ Krémer Miklós igen részletesen foglalkozik ezekkel a gyakorlati problémákkal. A szállítási szerződés és a népgazdasági tervezés című munkájában. Közg. és Jogi KK. Bp. 1955.

³² Központi Döntőbizottság elvi határozatai és közleményei (1948—1956) Közg. és Jogi KK. 1956.

³³ Sz. N. Bratusz: A gazdasági szerződések mint az állami vállalatok közötti termékelosztás polgári jogi formája. Szovjetjogi Cikkgyűjtemény. 1953. évi 9. sz. 457. old.

³⁴ Eörsi Gyula: A tervszerződések. Akadémiai Kiadó Bp. 1957. 300. old.

ségének függvénye. Az adminisztratív úton bonyolított termékcserehez viszonyítva azonban bármilyen korlátozott formája alkalmas a vállalati kezdeményezés, felelősség és érdekelttség meghatározott fokú kiépítésére.³⁵

A tárgyalt időszakban — amit a népgazdaság direkt irányítási rendje jellemez — sem egyöntetű ez az önállóság. Természetesen más volt az ötvenes évek elején, mint a közepén vagy 1957—1965 között, illetve a gazdasági reform kibontakozásának idején. Az ötvenes évek elején pl. központilag írták elő, hogy a vállalatok „termékenként és összesen mennyit kötelesek termelni.

- a termékeikből az egyes felhasználóknak részletes bontásban (termelőknek, belkereskedelemnek, exportra stb.) mennyit szállítsanak,
- állománycsoportonként hány főt foglalkoztathatnak,
- állománycsoportonként és kifizetési címenként mennyi bért fizethetnek,
- milyen termelékenységi színvonalat kötelesek elérni,
- a fajlagos anyagfelhasználást figyelembe véve milyen anyagból mennyit használhatnak fel,
- milyen önköltség mellett milyen eredményt kötelesek elérni stb.

A központilag kidolgozott és lebontott tervek negyedéves, sőt egyes években havi bontást is tartalmaztak. Az anyagok többségénél a rendkívül szigorú, kötött kiutalásos rendszert érvényesítettek. A vállalatok nemcsak tevékenységüket illetően, hanem az ahhoz felhasznált eszközök vonatkozásában sem dönthettek szabadon, hanem csakis az utasításoknak megfelelően.

A központi tervutasításos mechanizmus az árak hatósági rendszerét és a rögzített árak hosszabb tervidőszakra történő megmerevítését hozta magával. Az árak eltértek a ráfordítási arányoktól, lényegében nem volt gazdasági funkciójuk, hanem csupán elszámolástechnikai szerepük. Megmerevedésük folytán nemcsak a kereslet-kínálat hatását nem vették figyelembe, hanem a természetes mutatószámokban jelentkező ráfordítások megváltozását sem.

A beruházások tekintetében a hiánygazdálkodásra jellemző központi elosztási módszerek érvényesültek... A vállalatoknak gyakorlatilag nem voltak olyan eszközeik, amelyekkel szabadon rendelkezhettek.³⁶

Az 1953. júniusi párthatározat és az MDP 1954 márciusában tartott III. kongresszusa feltárta a túlzottan centralizált irányítás hibáit, azonban a vezetés következetlensége és a politikai légkör nem kedvezett a vállalati önállóság egyenes vonalú és szükséges mértékű kibontakozásának. Lassú fejlődés eredményeként a túlbürokratizált irányítási rend végül is enyhült. E fejlődési folyamat egyik eredménye volt az 50/1955. (VIII. 19.) MT sz. rendelet megalkotása, amely a szállítási szerződések átfogó újraszabályozását jelentette, természetesen még mindig a tervutasításos direkt irányítási rendnek megfelelően. Nem célja a dolgozatnak a fentebb említett szakaszok gazdaságirányítási módszereinek elemzése, csupán annyit kívánunk megjegyezni, hogy ezek a gazdálkodási módszerek javítását, korszerűbbé tételét jelzik, amely együtt járt a vállalati önállóság kisebb-nagyobb mértékű bővülésével is. Egy körülmény azonban változatlan mindvégig ebben az irányítási rendszerben, az ti., hogy a

³⁵ Lásd bővebben Eörsi Gyula: A tervszerződések c. munkájának A vállalati jogi személyiség és a tervszerződések kialakulása a Szovjetunióban, valamint Az önálló elszámolás és az állami vállalatok jogalanyisága a vállalatok érdekéről szóló részeit. Akadémiai Kiadó. Bp. 1957. 127—138., 302—314. old.

³⁶ Timár Mátyás: A gazdasági fejlődés és irányítási módszerek Magyarországon. Közgazd. és Jogi KK. Bp. 1968. 48. old.

szükségleteket lényegében még mindig a tervutasítás szabja meg, illetve közvetíti a gazdálkodó egységek felé termelési és értékesítési terv formájában.³⁷

Így van ez még akkor is, ha a tervek kialakítása előtt meghallgatják a vállalatokat. Ugyanis a hiánygazdálkodásban kialakult módszerek tovább hatnak úgyszólván minden vonalon, aminek pedig egyenes következménye, hogy a termelő vállalatok játsszák a meghatározó szerepet. A termelő vállalatok pedig általában azt az elsődleges szempontot tartják szem előtt, hogy olyan terveket kapjanak, amelyeneket ellátottságuk mellett viszonylag könnyen tudnak teljesíteni, belekalkulálva már a túlteljesítés dicsőségét is. A kereskedelem az ütköző pont a termelő és a fogyasztó (kis- és nagyfogyasztó) között. Állandó harcban áll mindkét féllel, de önmagával is, hogy vajon a vásárlók igényeiért küzdjön-e vagy a termelési központú tervezés alapján rá kirótt értékesítési tervet teljesítse esetleg a fogyasztó terhére is. Direkt gazdaságirányítási rendszerünk az utóbbira osztózott.

Ebben a gazdasági modellben olyan szoros összefüggés van a terv és a szerződés között, hogy többszörösen visszatérő probléma; *kell-e egyáltalán szerződést kötni* a vállalatoknak, vagy e nélkül is lebonyolítható a szocialista szektoron belül a termékforgalom.

A terv teljesítése az állammal szemben fennálló kötelezettség volt, de vagyoni szankció ebben a viszonylatban nem járult hozzá. Az a tény, hogy a szerződésekhez viszonyítva a népgazdasági terv mégsem részletezte teljes mélységében a feladatokat, szükségessé tett olyan jogi hatású ténykedést, amely az egyes vállalatok szolgáltatási kötelezettségét, alany, tárgy, idő, mennyiség, minőség, választék és egyéb módozatok szempontjából konkrétan meghatározta és ami vagyoni hátrányokkal sújtotta azt a felet, amelyik az így meghatározott kötelelességnek nem tett eleget. Erre szolgált a szállítási szerződések rendszere, aminek jelentőségét Novickij így határozta meg: „A gazdasági kapcsolatok szerződéses formája lehetőséget nyújt az adott vállalat működésének állandó ellenőrzésére, felelősséget szab meg minden kötelezettségért. Ezt az ellenőrzést mindenekelőtt a szerződést létesítő felek végzik kölcsönösen azáltal, hogy a szerződésben szabályozott kamatot, kötbért, bírságot, kártérítést érvényesítik. Ha az egyik fél nem teljesíti a tervet, vagy rossz minőségű terméket vagy nem komplett, nem megfelelő választékú terméket bocsát ki, ez azt idézi elő, hogy a felek megtagadják a szállított termék kifizetését, kötbért, kártérítést stb. érvényesítenek.”³⁸

A szállítási szerződés tehát a terv teljesítésének polgári-jogi biztosítéka volt. Ilyen — vagyoni hátrányokat is maga után vonható szerződést — csak úgy köthet a vállalat, ha vagyoni önállósággal rendelkezik, ezt pedig az adott időszakban az önálló gazdaságos elszámolás rendje biztosítja. A kettő feltételezi egymást. Ugyanakkor a szállítási szerződés nemcsak biztosítéka, hanem eszköze is a terv teljesítésének. Mint „a szocialista vállalatok közötti tervszerű

³⁷ Nem célja a tanulmánynak a tervezés hibáinak elemzése, csak megemlítem, hogy pl. zománcipari termékeknél a termelési terv súlyban való megadása egy időben azt eredményezte, hogy a vállalatok túlnyomórészt csak nagyméretű edényeket voltak hajlandók gyártani, mert a kereskedelem igényei szerinti választék esetén nem tudták volna a tervet teljesíteni. A kereskedelem kénytelen volt ezeket átvenni, amiből végül is elfekvő készletek keletkeztek írja Krémer Miklós: A szállítási szerződések és a népgazdasági tervezés c. munkájának Az irányító szervek tervezési és operatív hibái; a jogi szabályozás hiányosságai-ra vonatkozó fejezetében.

³⁸ Novickij: Az önálló gazdaságos elszámolás megvalósításának jogi formáiról. Szovjetjogi Cikkgyűjtemény, 1954. évi 1—2. sz. 16. old.

termékelosztás jogi formája különösen fontos szerepet tölt be”.³⁹ Ugyanis a tervben számba vett szükségletek megfelelő arányos és egyenletes kielégítését is szolgálja, mivel a vállalatok ezen az úton juttatják el termékeiket egymásnak, a felmerülő szükséglet mennyiségének és idejének megfelelően.

Joggal állapítható meg tehát erre az időszakra, hogy az önálló gazdaságos elszámolás rendszere és a szállítási szerződések rendszere ugyanazon cél elérésére — a terv teljesítésére szolgáló eszköz két oldalát képezte. Mindez nem azt jelenti, hogy a terv teljesítése feltétlenül csak ilyen úton lenne megvalósítható.

Vannak olyan történelmi körülmények, amelyek szükségessé tehetik a szerződések kikapcsolását és az igazgatási rendszer bevezetését, amely a szigorúan szabályozott kiutalásokkal jár együtt. Ilyen megoldás volt a Szovjetunióban a katonai intervenció és a polgárháború időszakában, majd később a Nagy Honvédő Háború idején.

Az intervenció idején már befejeződött a legfontosabb termelési eszközök államosítása. Az igazgatás az ipar terén az állam kezébe került és a háború, valamint az elmaradott termelési viszonyok megkövetelték, hogy a harc sikeres folytatása végett a meglévő gyárakat, üzemeket a teljes központosítás elveinek megfelelően irányítsák, elsősorban a katonai közlekedési és egyéb fontosabb szükségletek kielégítése szempontjából. A vállalatok központilag szigorúan meghatározott feladatokat hajtottak végre. Teljesen kizárták azok önállóságát. A termékek elosztása szerződés nélkül, utalványozás alapján történt. Az 1920. július 15-én „Az elszámolási műveletekről kiadott dekrétum értelmében az állami vállalatok között az elszámolás úgy történt, hogy az árut átvevő szervezet számlájáról a megfelelő összeget átvárták a kincstár bevételi számlájára. Az állami vállalatok anyagi eszközökkel való ellátása költségvetési szabályok szerint történt”.⁴⁰

Lenin már a NEP bevezetése idején kifejti, hogy az új gazdaságpolitika érvényesülése tarthatatlanná teszi az igazgatási rendszert. „Az állami vállalatok átállítása az ún. önálló gazdaságos elszámolásra, elkerülhetetlenül és elválaszthatatlanul összefügg az új gazdasági politikával és a közeljövőben feltétlenül ez lesz a legelterjedtebb, ha nem ugyan az egyedüli típus.” Fontos ez, hogy „emeljük a munka termelékenységét, hogy veszteségmentessé és jövedelmezővé tegyünk minden állami vállalatot”.⁴¹ E megállapításból az is kitűnik, hogy amíg árutermelés, áruforgalom és az ezeknek megfelelő gazdasági kategóriák léteznek, feltétlenül szüksége van a vállalatnak gazdasági önállóságra és az ezt kiegészítő szerződéses rendszerre.

Hosszú fejlődés eredményeként 1931-ben a szocialista ipar funkcionáriusainak első összoroszsági kongresszusa a szerződéses viszony teljes kiépítése mellett foglalt állást. Kötelezte a gazdasági egységeket, hogy írásbeli szállítási szerződéseket kössenek kötelezettségeik teljesítésére.

A Nagy Honvédő Háború idejére a tervgazdálkodás már teljes mértékben kialakult.

A háború azonban szükségessé tette a népgazdasági terv megváltoztatását, amely segítségével az egész termelést gyorsan át tudták állítani a front kielégítésére. Már 1938-tól megnövekedett az igazgatási tervaktusok jelentősége, mint polgári-jogi jogviszonyt közvetlenül létrehozó forrás. Így a fontosabb

³⁹ Bratusz: I. m. 460. old.

⁴⁰ Genkin: A szovjet polgári jog I. köt. 41. old.

⁴¹ Lenin Vál. Műv. 33. köt., Szikra, 1953. 175. old.

alapanyagok és később a frontot ellátó nehézipari vonatkozásában az utasításos rendelkezések uralkodtak.

1947-ig a szerződésen kívüli szállítások gyakorlata igen elterjedt olyan területen is, ahol a vállalatok nem kaptak felmentést a szerződés megkötése alól. Ez időben a vállalatok vitás ügyeit intéző döntőbíróóságok olyan gyakorlatot alakítottak ki, amely szerint érvényre juttatták a szerződés nem teljesítésével járó összes következményeket a mulasztó fél ellen és az ellenérdekű fél javára akkor is, ha a felek között érvényes szerződés nem jött létre, hanem azok csupán a terv alapján voltak jogosítottak, ill. kötelezettek egymással szemben.⁴² Így aztán tág tere nyílt a szállítási szerződések késedelmes megkötésének vagy a megkötés teljes elhanyagolásának. Ugyanis a megrendelő vállalat úgy gondolkodott, hogy a másik vállalat a terv alapján úgyis köteles neki szállítani, akkor felesleges a szerződés megkötése. A szállító vállalat viszont ugyanezen az alapon nyugodt volt az ellenérték kifizetése felől. A szerződési fegyelmet ez a körülmény nagy mértékben meglazította. Ennek a gyakorlatnak a további kiszélesedését elősegítette az akkori szovjet jogtudomány körében elterjedt nézet, mely szerint „a tervaktus a szerződés megkötésére irányuló kötelezettségen kívül még valamilyen más polgári jogi kötelmet is maga után von. Ez a kísérlet, amely arra irányul, hogy felmentsék a feleket a szerződés késedelmes megkötéséből eredő hátrányos következmények alól, oda vezet, hogy a szerződés megkötésében beálló késedelmeket rendes, mindennapi jelenségnek tekintik”.⁴³

Az az elv, hogy a vállalatok között a terv alapján teljesítési kötelelem is jön létre, és hogy a vállalat szerződés nélkül is teljesíthet, látszólag járhatott egy olyan előnnyel, hogy így elkerülték a szerződés megkötése körüli esetleges vitát, amely elhúzta a szerződés megkötését és ez esetleg hátráltatta a szállítást. Ez azonban csupán látszólagos előny, mivel a viták általában vagy a határidő körül keletkeztek, vagy tervszáműtközés, kapacitáshiány vagy esetleg szükséglet hiánya miatt. Ezek a problémák ugyanígy jelentkeztek a szerződésen kívüli kötelmeknél is és intézésük ideje semmivel sem volt rövidebb, mint szerződéskötés esetén. Nem indokolt tehát látszólagos előny miatt elejteni a szerződéseket, még akkor sem, ha ennyire kötött rendszerben funkcionálhatnak.

A szerződés hiánya csökkenti mindkét fél felelősségét. A szállító esetleg egy nehezebben előállítható termék vonatkozásában nem teljesíti a tervet, egy másik könnyebben előállítható termékből viszont túlteljesíti és így összérték szempontjából tulajdonképpen nem maradt le a tervteljesítésben. Ez nálunk is tapasztalható volt, különösen 1953 előtt. Azonkívül a szállító sok esetben nem vette figyelembe a megrendelő igényeit. A terv vagy ezen alapuló államigazgatási aktus nem szabályozhat minden részletkérdést, így pl. a teljesítés módzatait is, pedig ez is igen jelentős a zökkenőmentes szállítás szempontjából.

Célszerűtlen fuvarozásokat eredményezhet a szerződés nélküli szállítás, mert a fogyasztónak esetleg egyáltalán nem volt a termékre szüksége, vagy

⁴² Nálunk is volt ilyen gyakorlat. A Központi Döntőbizottság XXXIII. sz. teljes ülési határozata kimondta, hogy „a tervben mennyiség, minőség, választék és határidő szerint meghatározott feladat nem teljesítése kötbérfizetési és kártérítési kötelezettséget von maga után még akkor is, ha a felek erre szállítási szerződést nem kötnek.

⁴³ *Halfina*: Államigazgatási aktus és polgári jogi szerződés. Szovjetjogi Cikkgyűjtemény, 1952. 6. sz. 351. old.

csak később kellett volna neki, ugyanakkor talán egy sokkal fontosabb termék átvételénél zavarokat okozhatott az ilyen szállítás.

Felesleges árufelhalmozást is előidézhettek és ezáltal a forgóeszközök befagyását.

Ahol ez a káros gyakorlat érvényesült, ott feltétlenül meg volt annak a veszélye, hogy még a terv által feltételezett szükséglet kielégítése sem arányosan és egyenletesen történt.

Ugyanakkor ez azt is jelentette, hogy elvetették a tervszerű termékelosztás megvalósítására szolgáló polgári jogi ügyletet. Azt az eszközt, amely megszabott keretek között, de mégis segítséget nyújtott a tervfeladat pontos meghatározására és esetleg a helytelen tervezések kijavítására.

A II. világháború után az 1949. április 21-én kiadott törvény a Szovjetunióban ismét megerősítette a szerződéses rendszert. E szerint polgári jogi következményt csak a meglevő szerződéshez lehet fűzni és „egyenesen előírta a szerződéskötési kötelezettséget a népgazdaság olyan ágaiban is, amelyekben a jogszabály kiadása előtt éppen a szerződés nélküli szállítások gyakorlata volt megállapítható”.⁴⁴ E jogszabály megjelenése után csak nagyon szűk és szigorúan körülhatárolt körben lehetett alkalmazni a szerződés nélküli szállítást, mintegy kivételképpen az általános szabály alól.

Elméleti szempontból mind a szovjet, mind a magyar és más népi demokráciák jogtudományában napirendre került azon kérdés megvitatása; vajon a *terv, mint kötelemkeletkeztető aktus, hoz-e létre az egyes vállalatok között polgári-jogi jogviszonyt, vagy csak a szerződés*. Ha mégis létrejön valamilyen polgári-jogi kötelelem, annak *mi a tartalma*.

A vállalatok által előállított termékek termelését és elosztását a népgazdasági terv határozta meg, ami a végrehajtását szolgáló egyéb hatósági aktusokkal együtt államigazgatási aktus. Állami parancs formájában irányult a vállalatok felé. Ezek termelésüket a terv teljesítése érdekében folytathatják. Az egyes vállalatok azonban önálló gazdasági egységet képeztek, ekkor is az önálló gazdaságos elszámolás rendszerében. Így a terv által megszabott kötelezettségeiket és jogait egymással szemben csak a polgári jognak megfelelő mellérendeltség viszonyában érvényesíthették. A terv minden kétséget kizáróan elsődleges a gazdasági vállalatok között létrejövő polgári jogi jogviszonyhoz vonatkoztatva. A terv realizálása azonban a fentiek szerint szerződéses viszony keletkezésével lehetséges, ha nem akarjuk áttörni az önálló gazdaságos elszámolás rendjét. Kérdés azonban az, hogy a terv közvetlenül hozza-e ezt létre, vagy szükség van még egy közvetítő jogi tényre. *Nizsalovszky Endre* álláspontja, hogy a terv maga közvetlenül általában nem hoz létre polgári-jogi kötelemet, mivel az a népgazdasági termelésének főbb irányzásait határozza csak meg. A vállalati részlettervek azonban elvileg már közvetlenül is lehetnek kötelelem keletkezésének forrásai. Ha figyelembe vesszük, hogy a vállalati részletterv beletartozik az egységes népgazdasági tervbe — kötelező államigazgatási parancs tartalmát képezi — valóban meggondolandó az említett lehetőség különösen ott, ahol a vállalati részletterv egy szerződés pontosságával állapítja meg a szembenálló feleket és kötelezettségeiket.

A csehszlovák jogtudomány képviselői közül *Knapp* arra az álláspontra helyezkedett, hogy „A gazdasági szerződés esetében a kötelelem létrejöttének nem egyedüli és kizárólagos oka az érdekelt felek akaratmegegyezése, hanem

⁴⁴ *Genkin*: I. m. 301. old.

az a korábban már fennállott elsődleges ok is, hogy a feleknek a szerződés tartalmában konkretizált kötelezettsége az egységes gazdasági terv végrehajtásából folyik. Polgári jogviszony azonban a felek között a szerződéssel keletkezik.⁴⁵ Előbb tehát nincs a felek között polgári jogi jogviszony. A szerződés megkötésével és teljesítésével azonban a vállalat tervkötelezettségének tesz eleget.

A német jogtudomány is foglalkozott ezzel a kérdéssel. Heinz Such véleménye, hogy a tervfeladat megszabása szerződéskötési kötelezettséget eredményez, amely egyrészt államigazgatási, másrészt polgári jogi kötelezettség. Tehát olyan polgári jogi kötelelem jön létre, amelynek tartalma a szerződéskötési kötelezettség. Ez viszont csak a szerződés megkötéséig áll fenn, azután egy újabb kötelelem keletkezik, amelynek tartalma a visszerthes szolgáltatás. Későbbi kifejtése szerint polgári jogi szerződéskötési kötelezettség csak akkor keletkezik, ha a tervben pontosan meg van állapítva a másik alany, akivel szemben ez a jogviszony létrejön. A fejlődés abban az irányban haladt, hogy egyre szűkebb területen határozták meg pontosan a tervfeladat szempontjából egymásnak megfelelő feleket. Tehát a vállalatnak tárgyalást kellett folytatni, hogy megfelelő partnert találjon magának és hogy feladataikat összehangolják. Majd a német irodalom erre a tárgyalásra korlátozta a terv alapján keletkezett polgári jogi szerződéskötési kötelezettséget.

A szovjet jogirodalomban Agarkov arra az álláspontra helyezkedett, hogy a tervaktus már teljesítési kötelmet is létrehoz, amely már a szerződés megkötése előtt is fennáll, és attól függetlenül is kötelesek a felek teljesíteni. Ez az álláspont a korábbi joggyakorlatra támaszkodik. Szintén ennek alapján a szovjet jogtudósok másik csoportja szerint a terv olyan polgári jogi kötelmet hoz létre, melynek tartalma az a kötelezettség, hogy a felek a szerződéskötéstől függetlenül is, mindent tegyenek meg a szerződés teljesítése érdekében.

A Szovjetunió későbbi szabályozása szerint semmilyen részletes tervutasítás nem pótolhatja a feleknek a szerződésben kifejezett jognyilatkozatát. Ezzel összhangban van Brátusz véleménye, amely szerint a terv csak szerződéskötésre kötelezi a feleket. A szovjet jogirodalomban másik nézet, melynek képviselője Halfina az, hogy a szerződéskötési kötelezettség elsősorban államigazgatási kötelezettség, mégis megállapíthatónak tartja a másik meghatározott fél irányában, mint polgári jogi kötelezettséget, amelynek a Szovjetunióban bírság alakjában szankciója is van.

A magyar jogtudományban Nizsalovszky megállapítása szerint „A gazdasági és az állammal szembeni jogi kötelezettség a szerződések kötésére csak reflexhatásban jelentkezik úgy, mintha az egyes vállalatok egymás közötti viszonylatában is jogi kötelezettséggé válnék. Jogi vonatkozásban a tervtörvény és a tervezési aktus államigazgatási jellegű parancsának eredménye.”⁴⁶ A szerződéskötési kötelezettség tehát szerinte tisztán államigazgatási jellegű, amely mellett csak külön jogszabállyal lehet polgári jogi kötelezettséget felállítani. E jogszabálynak az alanyok pontos meghatározására és a kötelezettség tartalmának megállapítására⁴⁷ kell irányulnia.

A továbbiakban egy egészen új gondolatot hoz a kérdés megoldására, mely szerint elismeri, hogy az államigazgatási szerződéskötési kötelezettségnek

⁴⁵ Nizsalovszky Endre: Az új szakasz és a szerződési rendszer elvi kérdései. Előadás az Állam- és Jogtudományi Kongresszuson 1954. dec. 1—3.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo.

van polgári jogi vetülete. Ezt abban a gondossági kötelezettségben véli megtalálni, amelyet a „szerződést megelőző kapcsolatok idején is megállapít a jog”.⁴⁸

Szükségesnek tartom itt megemlíteni, hogy a szerződés megkötése körüli gondossági kötelezettség problémája már a kapitalista jogtudományban is felmerült. Ihering foglalkozott vele a culpa in contrahendo-ról szóló tanításában. A kapitalista jogtudománynak az volt a célja, hogy szerződéskötés nélkül létrehozzon a felek között egy olyan polgári jogi jogviszonyt, amely biztosítja a kapitalista vállalkozó számára, hogy a másik fél a szerződés megkötése előtt okozott kárt megtérítse neki. Ez a culpa in contrahendo nem azonos a Nizsalovszky által kifejtett, terv alapján keletkező gondossági kötelezettséggel, csupán annyiban lát hasonlóságot, amint ezt maga is mondja, hogy a culpa in contrahendo nemcsak a jognyilatkozat megtételére irányuló kötelezettség, „hanem a magatartási parancsok sokrétű sorozata”.⁴⁹

Nem lehet a kettőt azonosítani. Mindkét gondossági kötelelem keletkezésének forrása és célja más. A szocialista államok kötött tervgazdálkodása mellett az egységes népgazdaságot irányító terv hozza létre a szocialista vállalatok között és a szocialista állam gazdaságának érdekét szolgálja. A kapitalista államban pedig egymástól független, az anarchia törvénye szerint termelő és egymással szívós konkurrencia harcot folytató termelők között keletkezik, az egyén érdekét szolgálja úgy, hogy a vele szemben álló fél ellen érvényesíthessen egy olyan igényt, amelynek „elutasítása még a tőkés alapszemlélet mellett sem védhető”.⁵⁰

A továbbiakban megállapítható, hogy a gondossági kötelelem létrejöttének feltétele sem az alanyok, sem a leendő szerződés tartalmának meghatározása, „hanem az már a partnerek megfelelő megválasztására irányuló kötelezettségben megnyilatkozik és tartalmát a vállalatok szocialista együttműködési kötelezettsége tölti ki”.⁵¹ A kapitalista jogban, miután az alanyok megtalálták egymást, szükség volt a gondossági kötelelem létrejöttéhez arra, hogy ezek a szerződés lényeges tartalmi elemeiről is tárgyalásokat kezdjenek. A Nizsalovszky által kifejtett gondossági kötelemben beletartozik a szerződéskötési kötelezettség is, aminek merevségét előbbi úgy oldja fel, hogy kellő gondosság mellett, ha a vállalat célszerűtlennek látja a szerződés megkötését, akkor nem szükséges azt megkötnie.

Lényeges jellemzője még e gondossági kötelelemnek, hogy a szerződés megkötése után is fennáll ugyanúgy, mint előtte.

„Véleményem szerint, ha Nizsalovszky professzor — bár nem fő elemként — de elismeri, hogy a terv által létrehozott polgári jogi gondossági kötelemben beletartozik a szerződéskötési kötelezettség, úgy mégis elismeri, hogy az nem csupán államigazgatási jellegű. Ha a gondossági kötelelem létrejön a terv alapján közvetlenül, úgy ez is létrejön egy más, külön jogszabály közbenjövete nélkül.”⁵²

Az itt ismertetett elméletek közül csak egy van (Knapp), amely szerint a terv semmilyen polgári jogi jogviszonyt nem hoz létre.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Uo.

⁵² Fábíán Eszter: Szállítási szerződések létrejötte és megkötése. Szeged, 1956. Sokszorosítás.

Ugyanezen a véleményen van lényegében Eörsi Gyula, bár nem kivételt nem tűrő módon. Kifejti, hogy a vállalati jogi személyiség és a szerződéses rendszer polgári jogi formáinak létezése kiépíti a szerződéskötések „gazdasági kényszer!”-ét és a szerződéskötésben való anyagi érdekeltséget. Ezek mellé lép az a tervből folyó *államigazgatási* jogi kötelezettség, amely a szerződés megkötésére kötelez, de ennek lehetnek polgári jogi szankciói is. Ha polgári jogi szankció járul hozzá, akkor az államigazgatási kötelezettség „megtetéződik” egy polgári jogi kötelelemmel is.⁵³

Véleményünk szerint a terv ebben az időszakban olyan mozgósító erő, mely működésbe hozza a gazdasági életet irányító szerveket, de magukat a gazdasági szerveket is, amelyek a terv alapján igen szoros gazdasági kapcsolatba kerülnek. Ez a kapcsolat egyben jogi kapcsolat is. A vállalatot és az azt irányító szerveket államigazgatási viszony fűzi össze. Az egyes gazdasági szervek tehát a vállalatok között levő gazdasági kapcsolat lebonyolítására, a polgári jog eszközei a legalkalmasabbak. A terv a centrális irányítás legszigorúbb időszakában feltétlenül hoz létre polgári jogi jogviszonyt. Régebbi joggyakorlatunkat és *tételes jogunkat* vizsgálva azt láthatjuk, hogy bizonyos esetekben *a terv közvetlen teljesítési kötelmet hozott létre* [XXXIII. KDB teljesülési határozat, 206/1951. (XII. 8.) MT sz. rendelet 4. § (3) bek.], azaz a polgári jogi szerződés megkötése nélkül is ugyanazok a joghatások keletkeztek, mintha megkötötték volna, nemcsak az anyaggazdálkodás körébe vont termékekre nézve, hanem egyéb termékek tekintetében is. (A fentiekben kifejtettem, hogy ez helytelen volt.) Az 50/1955. (VIII. 19.) MT sz. rendelet nem ad már erre lehetőséget, azonban még számol a szerződés nélküli szállításokkal, mert a 31. § (3) bekezdése kimondja, hogy részben vagy egészben az állam javára lehet megítélni a minőségi kötbért, ha a megrendelő szállítási szerződés kötése nélkül a szolgáltatást elfogadta és az utóbb minőségileg hibásnak bizonyult.

Az állami vállalatok között szűkebb körű kivételtől eltekintve a gazdasági forgalom lebonyolítása nálunk és a többi népi demokratikus országban kezdettől fogva csak szerződés segítségével lehetséges. Tehát megállapíthatjuk, hogy *a terv a direkt irányítási rendszerben szerződéskötési kötelezettséget hozott létre polgári jogi vonatkozásban is*. Különösen így van ez a 206/1951. (XII. 8.) MT sz. rendelet hatálya idején, amikor nemcsak a szerződéskötést lehet kikényszeríteni peres úton, hanem szerződés hiánya ellenére a teljesítést is. Fennáll ez a kötelezettség az 50/1955. (VIII. 19.) MT sz. rendelet alapján is ugyanilyen formában a tervben már konkrétan meghatározott felek között, de fennáll egy vállalat szerződéskötési kötelezettsége, ill. joga mindazon vállalatokkal szemben, amely a terv teljesítése során vele gazdasági kapcsolatba léphet, amely az ő szükségleteit kielégítheti és viszont. Természetesen ezek közül azt köteles kiválasztani, amelynek szállítása — a centralizált gazdasági mechanizmusban elfoglalt helyüket tekintve — a legkedvezőbb. Más kérdés, hogy ezt mennyiben teszik meg, illetve különböző gazdasági tényezők hogyan befolyásolják a vállalat cselekvését. (Itt kapcsolódik be szerintem a Nizsalovszky professzor által említett gondossági kötelem.) A szerződéskötési kötelezettség elmulasztásának polgári jogi jellegű vagyoni szankciója is volt; pl. nálunk az építési szerződések körében. [Máshol kerül kifejtésre a 10/1966. (II. 14.) Korm. rendeletben szabályozott szerződéskötési bírság szerepe.] A szovjet jogban pedig általánosan tételesjogi elismerést nyert a kötés elmulasztásának vagyoni szankciója.

⁵³ Eörsi Gyula: A tervszerződések. Akadémiai Kiadó Bpest 1957. 208., 216. old.

Nizsalovszky professzor által említett gondossági kötelmet valóban létrehozta a terv. Ez azonban azon a polgári-jogi kötelmen van belül, amelynek tartalmát a szerződéskötési kötelezettség adja. Ennek a gondossági kötelmennek alapját abban látom, a *direkt irányítási rendszerben*, hogy az állami vállalat az állam tulajdonában álló termékek felett bír operatív igazgatási jogot. Ez eredményezi a saját termelésen belül a fokozott gondossággal való eljárás kötelezettségét. Az a körülmény, hogy a szocialista állam gazdasága egységes egészet alkot, és ezen belül a részeknek pontosan körülhatárolt feladata van, megköveteli a vállalatok egymással szembeni legnagyobb gondosságát is. Ennek a kötelezettségnek ad a tervgazdálkodás, az önálló gazdaságos elszámolás és a szerződéses rendszer érvényesülése olyan irányt, hogy a vállalatok a szerződés megkötése körül a legnagyobb gondossággal legyenek kötelesek eljárni annak érdekében, hogy a terv által meghatározott szükségleteiket a legkedvezőbb úton szerezzék be és annak érdekében, hogy az esetleges tervezési hibákat, amennyiben mód van rá kijavítsák, pontosabbá tegyék a tervet és ne kössenek olyan szerződést, amelynek teljesítése eleve kétséges vagy lehetetlen. Ez utóbbi kérdés eldöntését a döntőbizottsággal együtt kellett megvizsgálniuk. A gondossági kötelezettség ebben a vonatkozásban a szerződés megkötésével megszűnik. Azonban a továbbiakban most már a terv és a szerződés alapján tovább folytatódik, mint a szerződés teljesítése körül fennálló gondossági kötelezettség.

A továbbiakban a direkt irányítási rendszerben érvényesülő általános szerződéskötési kötelezettség tételesjogi szabályait vizsgáljuk hazánkban és néhány szocialista országban.

A szerződéskötési kötelezettséget már a 2590/1948. GF sz. hat. kimondta, a 2660/1951. (XII. 8.) MT sz. rendelet is kifejezte 4. § (1) bekezdésében, aholis úgy rendelkezett, hogy „A népgazdasági terv megvalósítása végett az állami szervek és a vállalatok kötelesek megfelelően együttműködve a tervük hiánytalan teljesítése céljából szállítási szerződéseket kötni”. Azonban ez alól nem egy helyen enged kivételt. Így már a fent említett 4. § (3) bekezdésében, de a 2. §-ban is azt látjuk, hogy „A Központi Döntőbizottság a szállítási szerződések meghatározott körére, a jelen rendeletben foglalt egyes rendelkezések alkalmazása alól indokolt esetben kivételt adhat.” Az említett rendelet tehát nem viszi következetesen végig a szerződéskötési kötelezettség elvét.

E korábbi rendelet megkülönböztet minisztériumi szerződést, általános szerződést (amit a középfokú irányító szervek kötnek) és közvetlen szállítási szerződést, amelyet már az egyes vállalatok kötnek egymással. Ezek közül főleg a minisztériumi, de bizonyos mértékig az általános szerződés is arra szolgál, hogy érvényre juttassa a szerződéskötési kötelezettséget. A 10. § (3) bekezdése rendelkezik a minisztériumi szerződésekről. E szerződésben a felek arra vállalnak kötelezettséget kötbérmentesen, hogy az irányításuk alá tartozó szállítókval és megrendelőkkel a közvetlen, ill. az általános szerződéseket kellő időben, a minisztériumi szerződéseknek megfelelő tartalommal megkötetik és a szerződés teljesítését biztosítják. Az (5) bekezdés szerint a minisztériumi szerződéseknek — a gazdálkodás körébe vont termékekre kötött minisztériumi szerződések kivételével — ... tartalmazni kell azt a határidőt is, amelyen belül az érdekelteknek a közvetlen, ill. az általános szerződést meg kell kötniük.

A minisztériumi szerződéseket szükségessé tette egyrészt az, hogy a rendelet készítése idején a gazdálkodás körébe vont cikkek kiutalás alapján kerültek forgalomba, másrészt az, hogy nem készítettek olyan ellátási tervet,

amelynek alapja a gazdasági mérleg lett volna, holott a gazdasági mérleg a legalkalmasabb eszköz az ilyen részletes terv termelési és elosztási oldalának összhangba hozatalára. Tehát, hogy a pontos számszerű kimutatások segítségével teremthették volna meg az összhangot a gazdasági élet különböző területén, ehelyett a minisztériumok egymással való tárgyalása alapján állapították meg a terv termelési és elosztási oldalát. Ha a minisztériumok nem tudtak meg egyezni, akkor az Országos Tervhivatal döntötte el a vitát.

A szerződésben foglaltakért a minisztériumokat csak államigazgatási felelősség terhelhette, melynek indoka az állami fegyelem. Ez mutatkozik abban, hogy a minisztériumok a közvetlen éves szerződések megkötésére megállapított határidő lejártától számított 30 napon belül kötelesek voltak jelenteni a Minisztertanács felé, hogy az alájuk tartozó szervek az általános, ill. közvetlen szerződéseket megkötötték.

A tapasztalat azt mutatta, hogy a minisztériumok egymással való tárgyalása nem alkalmas a mérlegek elkészítése során végzett számítások pótlására. Csak a mérlegek segítségével lehet kellőképpen összehangolni a szükségleteket, valamint a forrásokat és ellenőrizni a terv arányait. (A direkt irányítási rendszerben, mint már azt kifejtettük, szükséglet alatt a vállalatok igényeinek megfelelő szükségletet kell érteni, ami nagyon is eltérhet a társadalmi szükséglettől.) Főleg nem alkalmasak erre az Országos Tervhivatal által eszközölt esetleges kényszerű döntések, amelyeket két minisztérium vitája tett szükségessé. Ezért már 1952-ben áruelosztási tervet nem hagytak jóvá. Bár enélkül is még egyes minisztériumok kísérleteztek a minisztériumi szerződések megkötésével, sőt később még a jogszabályok egész sorozata akarta ezt kiépíteni, de a gyakorlat egyre inkább bebizonyította, hogy a kitűzött célnak ez nem felel meg. Ezért az 50/1955. (VIII. 19.) MT sz. rendelet már nem rendelkezik a minisztériumi szerződésekről.

A minisztériumi szerződések és a vállalatok közvetlen szerződésai között közbeeső lépcsőfok volt a középfokú irányító szervek által kötött általános szerződés. Ennek célja úgyszintén a szerződéskötési kötelezettség érvényesülésének elősegítése volt. A 206/1951. (XII. 8.) MT sz. rendelet 12. § (1) bekezdése intézkedik az általános szerződésekről, mely szerint „A trösztök és központok és egyesülések a minisztériumi szerződésekre figyelemmel jóváhagyott terveik alapján, általános szerződést köthetnek azzal a kötelezettséggel, hogy az irányításuk alá tartozó vállalatok a közvetlen szerződéseket megkötik”. A középfokú irányító szerveket már vagyoni hátrány is sújtja abban az esetben, ha az alájuk tartozó szervek a szerződést nem kötötték meg. Ilyenkor az általános szerződésben megjelölt kötelezettség teljesítése a trösztöt, központot, ill. egyesülést terheli.⁵⁴ Az 50/1955. (VIII. 19.) MT sz. rendelet ezt a szerződési formát sem tartotta fenn. 1. § (1) bekezdése csupán a következőket mondja „a szocialista szervezetek — a mezőgazdasági termelősövetkezet és termelősövetkezeti csoportok kivételével — a népgazdasági terv megvalósítását szolgáló termékforgalom lebonyolítására egymással szállítási szerződéseket kötelesek kötni”. Ez a szigorú szerződéskötési kötelezettség végigvonul az egész szocialista szervezetek közötti szerződéses rendszeren. Bár nem rendelkezik ugyan kifejezetten arról, hogy milyen vagyoni szankcióval kell sújtani a feleket, ha ezen kötelezettségüknek nem tesznek eleget; mint pl. az építési szerződéseknél az 1/1954. (I. 13.) sz. Országos Építésügyi Hivatal elnöke és az építésügyi miniszter

⁵⁴ 206/1951. MT sz. rendelet 12. § (5) bek.

által kiadott együttes utasítás, amely polgári-jogi szankcióval sújtja a szerződéskötést elmulasztó feleket.

A többi népi demokratikus államban is meg voltak ugyanazok a problémák a szerződési rendszerrel és a szerződés-kötési kötelezettséggel kapcsolatban, mint nálunk.

A népi demokráciák közül a *bolgár kötelmi jogi törvény* 5. §-ának értelmében a terv végrehajtására szolgáló szervek, a törvény keretei között valakit közvetlenül kötelezhetnek a szerződés megkötésére. Ez azt jelenti, hogy a terv-aktusok írhatnak elő szerződés-kötési kötelezettséget. Általános szerződés-kötési kötelezettséget e törvény nem mond ki, csak bizonyos esetekben. Így azon vállalatok, amelyek bizonyos fajtájú szerződés megkötésére kizárólagos joggal bírnak, kötelesek a hozzájuk érkező és a követelményeknek megfelelő ajánlatot elfogadni [11. § (1) bek.], vagy az a személy, aki kötött forgalmú áruk vagy javak megszerzésére jogosult, az illetékes vállalatától szerződés-kötést követelhet (2) bek. Ezen esetekben a szerződés-kötési kötelezettség megszegését és a culpa in contrahendo be nem tartását kártérítési szankció sújtja.

A Csehszlovák Köztársaságban hozott 1955. május 28-i, 33-as számú kormányrendelet 1. §-a a következőt mondta a szerződés-kötési kötelezettségről: „Az állami népgazdaságfejlesztési terv teljesítéséhez szükséges termékek szállítása és átvétele, a munka és a szolgáltatások teljesítése iránt gazdasági szerződéseket kell kötni, amelyek közelebből határozzák meg az egyes szállítók és átvevők számára megállapított feladatokat és kölcsönös viszonyait rendezik.” Ebben a rendeletben is találunk ez alól a szabály alól kivételt. Így pl. a 2. § (1) bekezdése: „Gazdasági szerződéseket csak ott nem kell megkötni, ahol erre vonatkozóan kifejezett rendelkezés van, vagy ahol a szállítás és vétel kötelező biztosításának más módját állapították meg...”

(3) „A gazdasági szerződések megkötésére vonatkozó kötelezettség alól kivételeket a Csehszlovák Köztársaság fődtőbírája állapíthat meg.”

(20. §.) „Nem kell gazdasági szerződést kötni a kiskereskedelmi körben történő szállításokra. A szállítás kiskereskedelmi volumenét és a szállítás legkisebb mennyiségét a szállító minisztériumok az átvevő minisztériumokkal egyetértésben állapítják meg. Ha erre nem kerül sor, a kiskereskedelmi kört és a szállítás legkisebb mennyiségét a keretszállítók (központi szervek) állapítják meg a szerződésben, vagy a keretek lebontása után.” Ez a szabályozás az iparban érvényesülő részletes terveken nyugvó szerződéses lánc megléte mellett azt eredményezte, hogy a kiskereskedelmi vállalat nem azt az árut kapta meg, ami az általa jól ismert szükségletnek megfelelő lett volna — éppúgy, mint nálunk —, hanem amelyet a minisztériumok, ill. a keretszerződést kötő egyéb központi szervek jónak látnak. A rendelet tehát a gazdasági forgalom lebonyolítására több helyen nem kívánja meg a szerződés-kötést, de ahol megkívánja, ott számos eszközzel igyekszik érvényesülését biztosítani.

A rendelet a szerződési fajták igen széles skáláját ismeri. Az ún. keretszerződések (amelyeket a minisztériumok, ill. a Csehszlovák Köztársaság fődtőbírája által kijelölt keretszállítók és keretátvevők kötnek) célja — bár ha a rendeletből nem is tűnik ki olyan élesen, mint a mi 206/1951. (XII. 8.) MT sz. rendeletünkben a minisztériumi szerződések célja — megállapíthatóan a szerződés-kötési kötelezettség érvényre juttatásának segítése azáltal, hogy a szállítók és átvevők között a termékek szállítását és átvételét negyedévekre felbontják és megállapítják, hogy ki, kivel és milyen mennyiséget illetően köt

helyi szerződést.⁵⁵ A helyi szerződést tehát a keretszerződések végrehajtására meg kell kötni.

A Szovjetunió kötelmi jogában a szerződéskötési kötelezettség tételesjogi elismerést nyer. Megmutatkozik az egyik oldalon abban, hogy a jogszabály — egész szűk kivételtől eltekintve — tiltja a szerződésnélküli szállításokat még akkor is, ha az olyan tervezési aktuson alapul, amely a másik félre is kötelező.⁵⁶ Másfelől ezt mutatja az is, hogy a szerződés megkötésének elmulasztásához kötbérszankció járul.

Némileg lazította ezt a szigorú rendelkezést az a szabály, mely szerint a szerződést pótolhatja az olyan áru átvétele, melyet a tervnek megfelelően, de előzetes szerződéskötés nélkül szállítottak. Itt azonban a szállító terhére fennállt az a veszély, hogy ha a másik fél nem vette át az árut, nem követelhette a vételárat, sőt még egy felesleges fuvart is tett.

A szerződéskötési kötelezettség érvényesülését maradéktalanul biztosította a Szovjetunióban is az, hogy az egyes tárcákon belül a gazdasági szervek egymással az alárendeltség viszonyában állnak. Továbbá, hogy az egyes gazdasági ágazatok központjai által kötött keretszerződések végrehajtására — amelyek meghatározzák a szállítandó áru mennyiségét, választékát, elosztását vállalataik között, a keretszerződést kötő felek anyagi felelősségét a szerződésben foglalt kötelezettségek teljesítésének elmulasztásáért, így a helyi szerződések időben való megkötéséért is — a helyi vállalatok kötelesek megkötni a helyi szerződést. Ez a szigorú szerződéskötési kötelezettség azonban nem jelenti azt, hogy amennyiben a szerződés megkötése a tervek ellenére ésszerűtlen volna, akkor is betű szerint kötelező annak a megkötése. Ilyen esetben pl. ha a fogyasztó vállalat számára az előírt termékmennyiség felesleges, vagy szükségletét meghaladja, akkor az Állami Döntőbíróshoz fordul, a döntőbizottság kivizsgálja az ügyet és csak a vizsgálat után, indokolt esetben köteles szerződést kötni.

Levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy a szállítási szerződéseket rendező jogszabályok fejlődésének iránya kötött tervgazdálkodás mellett, mind szélesebb körben, jogi kifejezést adni a szerződéskötési kötelezettségnek úgy, hogy az a tervgazdálkodás megvalósítására a legcélszerűbb legyen.⁵⁷

⁵⁵ 206/1951. MT sz. rendelet 3. § (2) bek.

⁵⁶ Nizsalovszky Endre: I. m.

⁵⁷ A kézirat lezárva: 1974 májusában.

ТОТХНЕ, ЭСТЕР ФАБИАН

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ СООТНОШЕНИЯ ДОГОВОРОВ ПОСТАВКИ И ДИРЕКТНОЙ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ХОЗЯЙСТВОМ

(Резюме)

Настоящая работа анализирует взгляды, связанные с формированием, правом на существование договоров поставки, служащих осуществлению оборота продуктов между социалистическими организациями в условиях директной системы управления хозяйством, при этом она принимает во внимание некоторые взгляды, встречающиеся в юридической литературе европейских социалистических стран. Настоящая работа является частью большего научного труда, над которым автор еще работает. Сложившуюся между социалистическими организациями договорную систему автор основывает на социалистическом товарном производстве. В работе рассматривается, как связаны между собой сформированные на основе капиталистического товарного производства в венгерском частном праве специальные сделки купли (Successivlieferungsvertrag, Lieferungskauf, Kauf auf Abruf), торговые сделки, регулированные Торговым законом (XXXVII закон 1875 г.), так называемые сделки коммунальных поставок (совместный, № 50.000/1934 приказ министров торговли и внутренних дел) и договоры поставки, созданные на основе требований социалистического планового хозяйства. Работа занимается возникновением в Венгрии системы договоров поставки. Она анализирует, как влияет на этот тип договора строго централизованное плановое хозяйство и сопровождающие его директные методы управления хозяйством, в какой мере соответствует содержание заключенных договоров действительным общественным потребностям. Работа обращает особое внимание на взгляды, встречающиеся в социалистической юридической литературе, оценивающие план как основание возникновения обязательства; и на взгляды, занимающиеся осуществлением обязанности заключить договор.

ESZTER TÓTH geb. FÁBIÁN

PROBLEME DES LIEFERUNGSVERTRAGES UND DER ZUSAMMEN- HÄNGE IM DIREKTEN, ÖKONOMISCHEN SYSTEM DER LEITUNG

(Zusammenfassung)

In der Arbeit werden die Ausgestaltung der Institution des Lieferungsvertrages zur Abwicklung des Produktenverkehrs zwischen den sozialistisch wirtschaftenden Einheiten, die Ansichten zu deren Existenzberechtigung im sog. direkten, ökonomischen System der Leitung unseres Wirtschaftslebens analysiert gegeben auch einen gewissen Einblick auf die Rechtsliteratur der sozialistischen Länder Europas. Diese Arbeit ist ein Teil einer noch unter Bearbeitung stehenden längeren Studie. Das zwischen den Wirtschaftseinheiten zustandegekommene Vertragssystem wird vom Verfasser auf die in der sozialistischen Gesellschaft herrschenden Warenproduktion gegründet. Es wird untersucht, was für eine Verbindung zwischen den durch die im ungarischen Privatrecht, aufgrund der kapitalistischen Warenproduktion entstandenen, speziellen Kaufgeschäfte (Successivlieferungsvertrag, Lieferungskauf, Kauf auf Abruf) Handelsgesetz (G. A. XXXVII. v. J. 1875.) geregelten Handelsgeschäfte und den sog. allgemeinen Lieferungsgeschäft gemeinsame Verordnung des Handels- und Innenministeriums Nr. 50 000/1934., ferner dem aufgrund der Anforderungen der sozialistischen Planwirtschaft geformten Lieferungsvertrag besteht. Die Arbeit befaßt sich auch mit der Ausbildung des Liefervertragssystems in Ungarn. Es wird auch analysiert, wie dieser Vertrag durch die strikt zentralisierte Planwirtschaft und

durch die daraus folgenden Wirtschaftsleitung mit direkten Methoden geformt wird, in wie fern der Inhalt des abgeschlossenen Vertrages und der reale, gesellschaftliche Bedarf zusammenfallen.

Eingehender werden die im sozialistischen Recht befindliche Ansichten, die die schuld begründende Wirkung des Planes behandelt, bzw. die Geltendmachung des Vertragsschuldpflichtes in der Arbeit untersucht.

Felelős kiadó: dr. Kovács István
75-2671 — Szegedi Nyomda